

PAPER DETAILS

TITLE: BONJOUR'UN BAGDASIMCILIGINDA DUYU DENEYIMLERININ ROLÜ

AUTHORS: Pakize Arian SANDIKCIOGLU

PAGES: 405-422

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/804226>

BONJOUR'UN BAĞDAŞIMCILIĞINDA DUYU DENEYİMLERİNİN ROLÜ

Pakize ARIKAN SANDIKCIOĞLU*

ÖZET

The Structure of Empirical Knowledge (Deneyisel Bilginin Yapısı) isimli eserinde, Laurence Bonjour, temeldeliğin savunulamaz bir görüş olduğunu iddia ederek bağdaşımcı bir yaklaşım öne sürmektedir. Bilindiği üzere bağdaşımcı kuramlara getirilen en önemli eleştirilerden biri, dış dünyanın inanç sistemleri üzerinde herhangi bir epistemik kısıtlaması olmayacağını ve bu nedenle inanç sistemlerinin dış dünyadan tamamen kopuk olabileceğini öne süren "Dış Dünyadan Yalıtıklık" eleştirisidir. Bonjour bu eleştiriye karşı yanıtını, inanç sistemlerinin dış dünya ve gözlemle olan ilişkilerini açıkladığı ve "Gözlemsel Koşul (Observation Requirement)" adını verdiği kavram ile temellendirmeye çalışır. Bu çalışmanın amacı; dış dünyanın ve dolayısıyla gözlem ve deneyimin, inancın gerekçelendirilmesi ve oluşması sürecindeki rasyonel rolünü anlamak adına Bonjour'un "Gözlemsel Koşul" kavramını açımlayıp irdelemektir. Bu bağlamda, Bonjour'un sunmuş olduğu argümanın, inanç sistemleri ve dünya arasında olması gereken rasyonel ilişkinin varlığını temin etmekte yeterli olmadığı iddia edilecektir.

Anahtar sözcükler: gerekçelendirme, bağdaşımcılık, gözlem, deneyim

(The Role of Sense Experience in Bonjour's Coherentism)

ABSTRACT

In his work The Structure of Empirical Knowledge, Laurence Bonjour claims that foundationalism is an implausible position and endorses coherentism. One of the most important arguments that are introduced against coherentism is the Isolation Argument according to which a system of beliefs can provide empirical justification even if it is totally isolated from the external world. Bonjour challenges this argument with the notion of Observation Requirement that he uses to explain the relation between systems of beliefs and experience. The aim of this study is to present and evaluate Bonjour's Observation Requirement in order to understand the rational role of observation and experience in the process of justification. It will be claimed that Bonjour's argument is not sufficient to account for the rational relation between systems of beliefs and the external world.

Keywords: justification, coherentism, observation, experience

* Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Felsefe Bölümü öğretim üyesi.

Giriş

Klasik bilgi tanımına göre, doğru bir inancın bilgi sayılabilmesinin önkoşulu söz konusu inancın iyi bir nedene bağlanması yani, gerekçelendirilmiş olmasıdır. Gerekçelendirmenin nasıl sağlandığı ise çağdaş epistemolojinin en temel tartışma konularından bir tanesidir. Temelcilik, gerekçelendirmeyi dolaysız bir şekilde gerekçelendirilmiş temel inançlara dayandırmaktadır. Öte yandan bağdaşımcılık, gerekçelendirmeyi, hiçbir inanca herhangi bir ayrıcalıklı statü atfetmeden, tüm inançların parçası oldukları inanç sistemi ile ilişkileri ile açıklamaktadır. *The Structure of Empirical Knowledge* (Deneyisel Bilginin Yapısı) isimli eserinde, Laurence Bonjour, temelciliğin savunulamaz bir görüş olduğunu iddia ederek bağdaşımcı bir yaklaşım öne sürmektedir. Bonjour'a göre; epistemik gerekçelendirme, temelci düşünürlerin iddia ettiklerinin aksine, lineer değil bütüncül bir süreç olmak durumundadır. Bu bağlamda; bir inancın gerekçelendirilmesini, söz konusu inancın öznenin sahip olduğu inanç sistemi ile bağdaşması olarak tanımlar. Daha sonra Bonjour, genel olarak bağdaşımcı görüşlerin karşı karşıya kaldığı eleştirileri yanıtlama işine koyulur. Bilindiği üzere bağdaşımcı kuramlara getirilen en önemli eleştirilerden biri de, dış dünyanın inanç sistemleri üzerinde herhangi bir epistemik kısıtlaması olmayacağını ve bu nedenle inanç sistemlerinin dış dünyadan tamamen kopuk olabileceğini öne süren "Dış Dünyadan Yalıtıklık" eleştirisidir. Bonjour bu eleştiriye karşı yanıtını, inanç sistemlerinin dış dünya ve gözlemle olan ilişkilerini açıkladığı ve "Gözlemsel Koşul (Observation Requirement)" adını verdiği kavram ile temellendirmeye çalışır. Böylece bir yandan bağdaşımcı görüşünü muhafaza ederken, diğer yandan dış dünya algısının deneyisel inançların oluşmasındaki epistemik rolünü açıklamış olur. Bu çalışmanın amacı; dış dünyanın ve dolayısıyla gözlem ve deneyimin, inancın gerekçelendirilmesi ve oluşması sürecindeki rasyonel rolünü anlamak adına Bonjour'un "Gözlemsel Koşul" kavramını açımlayıp irdelemektir. Her ne kadar Bonjour'un gözlemin ve deneyimin inancın gerekçelendirilmesi sürecindeki önemini göz ardı etmediği kabul edilse de; vermiş olduğu argümanın, inanç sistemleri ve dünya arasında olması gereken rasyonel ilişkinin varlığını temin etmekte yeterli olmadığı iddia edilecek ve Dış Dünyadan Yalıtıklık Argümanının, Bonjour'un bağdaşımcı kuramına karşı geçerliliğini koruduğu gösterilecektir.

Sonsuz Gerileme Problemi ve Temelcilik

Bilgiyi “gerekçelendirilmiş doğru inanç” olarak tanımlayan klasik bilgi anlayışının da ortaya koyduğu gibi, “gerekçelendirme” bilginin olmazsa olmaz koşuludur. Zira bir inancı, tesadüf veya şans sonucu elde edilmiş doğru inançlardan ayıran ve onu bilgi statüsüne yükselten kriter, o inancın rasyonel bir nedene bağlanmış olmasıdır. Gerekçelendirmenin ne olduğuna dair ortaya atılan görüşler, felsefe literatüründe temelde “sonsuz gerileme” olarak tanınan argümana dayanır. Sonsuz gerileme argümanı, bir inancın ancak gerekçelendirilmiş başka bir inançla gerekçelendirilebildiği savından ortaya çıkar.¹ Çünkü bir inancın herhangi bir gerekçeye bağlanmamış temelsiz bir inançla gerekçelendirilmesi, gerçek anlamda bir gerekçelendirme olmayacaktır. Bu, bizi ister istemez şu sonuca götürür: gerekçe olarak başvurduğumuz inancın da, kendisinden önce gelen başka bir inançla gerekçelendirilmiş olması gerekir. Yani bir inancı gerekçelendirmek için yaptığımız çıkarımın öncülleri de gerekçelendirilmiş, dahası bu öncülleri gerekçelendiren öncüllerin de gerekçelendirilmiş olması gerekir. Bu süreç herhangi bir noktada durdurulmaz ise sonsuza kadar gider ve gerekçelendirmenin tam anlamıyla tamamlanmayacağı sonucunu doğurur.

BonJour’a göre sonsuz gerilemenin dört olası sonucu vardır: (1) Gerileme gerekçelendirici öncül olarak sunulan ancak herhangi bir şekilde gerekçelendirilemeyen inanç veya öncüllerde son bulur. (2) Gerileme hiçbir şekilde sonlanmaz, öyle ki gerilemeye sürekli yeni öncüller eklemek zorunda kalınır. (3) Gerekçelendirme kendi içinde dairesel bir şekilde devam eder, öyle ki daha önce gerekçelendirilmiş olan öncüller tekrar başka öncülleri gerekçelendirmede kullanılır. (4) Gerileme gerekçelendirmesi başka inançlara dayanmayan *temel* inançlara ulaşıldığı zaman son bulur.²

Temelcilik, BonJour’un da belirttiği gibi, dördüncü alternatife tekabül eder. Temelciler ilk üç seçeneğin bizi kaçınılmaz olarak şüpheciliğe sürükleyeceğini düşündüklerinden (çünkü bu üç alternatife göre bilginin olmazsa olmazı olan gerekçelendirme hiçbir zaman tam olarak gerçekleşmez), yalnızca temel inançlara dayandırılan bir gerekçelendirme anlayışının bilginin nasıl oluşacağını açıklamada başarılı olabileceğini inanırlar. Temelciliğe göre bir öznenin sahip olduğu inanç sistemi, *temel inançlar* ve bu temel inançlar üzerine inşa edilen temel olmayan inançları

¹ John F. Post; “Infinite Regress Argument”; *A Companion to Epistemology* içinde, ed. J. Dancy, Ernest Sosa; Blackwell Publishing, Oxford 2006, s.209-212.

² Laurence BonJour; *The Structure of Empirical Knowledge*; Harvard University Press, Cambridge 1985, s.21.

içerir. Temel inançlar doğrudan gerekçelendirilmiş inançlardır. Diğer bir deyişle; çıkarım yoluyla gerekçelendirilmezler, dolayısıyla temel inançları gerekçelendirmek için başka inançları gerekçelendirmeye ihtiyaç yoktur. Temel inançlar dışında kalan inançlar ise hâlihazırda gerekçelendirilmiş inançlar tarafından gerekçelendirilirler. Bu nedenle bu inançların gerekçelendirilmesi yine temel inançlara dayanır.³

BonJour'a göre her ne kadar temelcilik sonsuz gerileme sorununa bir çözüm sunuyor gibi görünse de, "temel deneysel inanç" kavramı oldukça paradoksaldır. Diğer bir deyişle; temelciler temel inançların nasıl mümkün olduğunu açıklamakta birtakım problemlerle karşı karşıya kalırlar.⁴ BonJour gerekçelendirme işini doğruyu amaçlayan bilişsel bir süreç olarak tanımlar.⁵ Bir inancın gerekçelendirilmiş olması, söz konusu inancın doğru olduğuna dair iyi nedenlerimiz olduğu anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle; eğer bir inanç benim için gerekçelendirilmiş ise, ben o inancın yüksek olasılıkla doğru olduğuna inanıyorumdur. Temel inançlar dolaysız da olsa gerekçelendirilmiş inançlardır. Bu nedenle temel bir inanca sahip olan özne, söz konusu inancın yüksek olasılıkla doğru olduğuna inanıyordur. Buradaki asıl problem, temel inançların doğru olduğunu düşünmek için ne gibi bir dayanağa sahip olduğumuzdur. Daha da problematik olan ise, bu dayanakların gerekçelendirilmiş inançlar olmaması gerekliliğidir. BonJour'un da belirttiği gibi, temel inançlar onları temel olmayan diğer deneysel inançlardan ayıran bir takım özelliklere sahip olmalıdır. Öyle ki, bir inancın temel olup olmaması, söz konusu özelliklere sahip olup olmamasına bağlıdır. Bir inancın temel inanç olmasını sağlayan özellik (her ne ise), aynı zamanda söz konusu inancın doğru olduğunu düşünmeye neden teşkil etmek zorundadır. BonJour'a göre, B inancının temel olması aşağıda verilen argümanın öncüllerinin gerekçelendirilmiş olmasına bağlıdır.

1. B inancı *x* özelliğine sahiptir.
2. *X* özelliğine sahip olan inançlar yüksek olasılıkla doğrudur.
3. O halde, B inancı yüksek olasılıkla doğrudur.

Eğer 1 ve 2 apriori inançlar olsaydı, B'nin gerekçelendirilmesi başka deneysel inançların gerekçelendirilmesine bağlı olmayacak ve dolaysız olabilecekti. Ancak BonJour'a göre; her ne kadar öncüllerden bir tanesi, *x*'i nasıl tanımladığımıza bağlı olarak, apriori olarak kabul edilebilse de, makul

³ David Bell; "Foundationalism"; *A Companion to Epistemology* içinde, , ed. J. Dancy, Ernest Sosa, Blackwell Publishing, Oxford 2006, s. 144-149.

⁴ BonJour (1985), s. 30.

⁵ *A.g.e.*, s. 7,8.

bir temelci yaklaşım en az bir öncülün deneysel olduğunu kabul etmek durumundadır. Aksi takdirde, B'nin deneysel bir inanç olması mümkün olmayacaktır. Öyleyse, B'nin gerekçelendirilmesi birinci veya ikinci öncülün gerekçelendirilmesine bağlı olacağından, artık B'nin temel inanç olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü B inancını gerekçelendirmek, "B x özelliğine sahiptir" veya "x özelliğine sahip olan inançlar yüksek olasılıkla doğrudur" inançlarının gerekçelendirilmesine bağlıdır. Bu durum da, temelciliğin kaçındığı sonsuz gerilemenin tekrar başlamasına neden olur. Kısaca söyleyecek olursak; temel inançların doğru olduğunu düşünmek için sahip olduğumuz dayanakların kendileri gerekçelendirilmiş öncüllerdir. Bu nedenle, temel inançların dolaysız temellendirilmesi mümkün değildir.⁶

Bağdaşımcılık ve Dış Dünyadan Yalıtıklık Sorunu

BonJour, sonsuz gerilemenin temel inançlarda sonlanacağı görüşünü bu şekilde reddeder. Öte yandan sonsuz gerilemenin sonlanmadığı veya gerekçelendirilmemiş inançlarda son bulduğu seçeneklerini, kuşkuculuğa yol açacağı gerekçesi ile irdelemeden bir kenara iter. BonJour'a göre sonsuz gerileme sorunundan kaçınmak için tek bir seçenek kalmıştır. Bu seçenek, gerekçelendirmeye bütüncül bir açıklama sunan bağdaşımcılıktır. Bağdaşımcılık, BonJour'a göre, sonsuz bir inanç silsilesini kabul etmek zorunda kalmadan, deneysel inançların gerekçelendirilmiş farklı inançlarla gerekçelendirilebileceğini ortaya koyan tek yoldur.⁷

BonJour, temalcilerin aksine, öncelik-sonralık sırası ile ilerleyen, tek boyutlu ve lineer bir gerekçelendirme anlayışını kabul etmez. Çünkü bu tarz bir anlayış, bağdaşımcılığı bir inancın gerekçelendirilmesinin yine inancın kendisine bağlı olduğu dairesel bir gerekçelendirme sürecini kabul etmek zorunda bırakır. Bunun yerine BonJour, gerekçelendirmenin bütüncül olduğunu ve inançların bağdaşık bir inanç sistemi içerisindeki diğer inançlarla çıkarımsal olarak ilişkili olduğu ölçüde gerekçelendirilmiş olduğunu savunur. Bu bağlamda, inançlar arasında bir epistemik öncelik-sonralık ilişkisi değil, karşılıklı destek söz konusudur. Öyleyse, bir inancın gerekçelendirilmesi yalnızca başka inançlara değil, tüm bir inanç sistemine ve bu sistemin de kendi içinde bağdaşık olmasına bağlıdır.⁸

⁶ A.g.e., s. 31.

⁷ A.g.e., s. 87.

⁸ A.g.e., s. 90.

Bu noktada açıklığa kavuşturulması gereken en önemli kavram “bağdaşım” kavramıdır. Bonjour’a göre bağdaşım, inançların düzenli bir sistem oluşturacak şekilde bir arada durması ve uyuşmasıdır. Burada söz konusu olan yalnızca sistem içindeki inançların tutarlı olması değildir (zira gelişigüzel bir araya getirilmiş bağımsız inançlar da tutarlı olabilir, fakat bu inançlar kümesine bağdaşık bir sistem diyemeyiz). İnançlar tutarlı olmanın yanı sıra, birbirlerine çıkarımsal, açıklayıcı ve kanıtlayıcı ilişkilerle bağlı olmalıdır. Bir inanç sisteminde bu türden ilişki ne kadar çoksa, o inanç sistemi o kadar bağdaşıktır diyebiliriz. Öte yandan, bir inanç sistemi ne kadar çok sayıda açıklanmamış anomali ve diğer inançlarla çıkarımsal olarak ilişkilendirilmemiş inanç barındırıyorsa, o inanç sisteminde bağdaşım o ölçüde azalacaktır. Öyleyse, Bonjour’a göre bir inancın gerekçelendirilmesi; öznenin inanç sistemi ile o inancın bütünüyle bağdaşmasına, yani inanç sistemindeki diğer inançlarla belirtmiş olduğumuz ilişkilere sahip olmasına dayanır.⁹

Bonjour’un da belirttiği gibi; bağdaşımcılığa getirilen en önemli eleştirilerden biri, inanç sistemleri ve dış dünya arasında olması gerektiği düşünülen rasyonel ilişkinin eksikliğine vurgu yapan “Dış Dünyadan Yalıtıklık Argümanı”dır. Temelcilik, genel olarak algısal veya gözlemsel inançlara ayrıcalıklı bir statü atfeder. Buna göre algısal inançlar, başka inançlar tarafından değil, doğrudan deneyim veya gözlemle gerekçelendirilen temel inançlardır. Bağdaşımcılığın ise, gerekçelendirmeyi tamamıyla inançlar arasındaki içsel ilişkiye indirgeyerek dış dünyanın ve dolayısıyla gözlem ve deneyimlerin sahip olduğumuz inançlar üzerindeki epistemik etkisini göz ardı ettiği düşünülmektedir. Bağdaşımcı düşünürler genel olarak bilginin oluşmasında dış dünya ve duyu verilerine yalnızca nedensel bir rol atfederek, deneyimin inanç oluşumundaki gerekçelendirici etkisini yadsımaaktadırlar. Oysa birçok düşünüre göre edindiğimiz deneysel inançlar, örneğin gözlemsel inançlar, dış dünyanın oluş biçimine bağlıdır ve dış dünya hakkındadır. Örneğin “çimler yeşildir” inancı gözlemsel bir inançtır ve içeriği dış dünyanın oluş biçimine bağlıdır. Eğer gerekçelendirme yalnızca içsel bir ilişkiden ibaret ise, dış dünyada çimlerin gerçekten de yeşil olup olmamasının bu inancı gerekçelendirmemizde hiçbir rasyonel etkisi olmayacaktır. Dolayısıyla, bağdaşık bir inanç sisteminin dış dünyayı doğru bir şekilde yansıtmamasının bir önemi kalmayacaktır. Öyle ki; dış dünya ile herhangi bir bağlantısı olmayan ve onu doğru bir şekilde tasvir etmeyen bir inanç

⁹A.g.e., s. 93-101.

sisteminin içerdiği deneysel inançlar, bağdaşımcılığa göre gerekçelendirilmiş sayılacaktır.¹⁰

Dış Dünyadan Yalıtıklık Argümanını daha anlaşılır kılmak adına, *Epistemology* (Epistemoloji) isimli eserinde Richard Feldman çarpıcı bir düşünce deneyi sunmaktadır. Bu düşünce deneyine göre, Profesör Feldman basketbol ile yakından ilgili bir felsefe profesörüdür. Magic Johnson ise başarılı bir basketbol oyuncusudur. Basketbol oynadığı sırada Magic Johnson'un bütünüyle bağdaşık bir inanç sistemi olduğunu varsayalım. Öte yandan, Magic Feldman adında, bir anlamda ilk iki kişinin karışımı olan üçüncü bir kişi olduğunu düşünelim. Öyle ki, hayal gücü oldukça kuvvetli olan Magic Feldman gerçekte felsefe dersi veriyorken basketbol oynuyor olduğunu düşünsün. Diğer bir deyişle, Magic Feldman, felsefe profesörü olan kişinin deneyimlerine sahipken, basketbol oyuncusu olan Magic Johnson'un inanç sistemine sahip olsun. Bu durumda Magic Johnson'un inanç sisteminin bütünüyle bağdaşık olduğunu varsaydığımızdan, özdeş inanç sistemine sahip Magic Feldman'ın da tümüyle bağdaşık bir inanç sistemine sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Feldman'a göre; gerekçelendirme, bağdaşımcılığın iddia ettiği gibi tümüyle inanç sistemi içerisindeki inançların içsel ilişkisine bağlı olsaydı, Magic Feldman'ın basketbol oynadığına dair inancının deneysel olarak gerekçelendirilmiş olduğunu söylememiz gerekirdi. Oysa Magic Feldman'ın sahip olduğu bu inanç; her ne kadar diğer inançları ile bağdaşsa da, gerçeklikten bütünüyle kopuk, deneyimle son derece uyumsuz ve gerekçelendirilmiş olmaktan çok uzaktır.¹¹

Bu bağlamda John McDowell'ın da belirttiği gibi bağdaşımcılık kuramı "boşluktaki sürtünmesiz hareket"e benzemektedir.¹² Çünkü bağdaşımcılığa göre inanç sisteminin bağdaşık olması yeterlidir. Söz konusu sistemin dış dünya ile ilişkisi veya dış dünyanın inanç sistemi üzerinde herhangi bir kısıtlaması olmak zorunda değildir. Oysa deneysel inançlarımızın dış dünya hakkında olduğu kabul edilecekse, dış dünyanın ve duyu verilerinin inançlarımız üzerindeki rasyonel etkisi göz ardı edilmemelidir.

Bu argüman ışığında Bonjour, bağdaşımcı görüşünü dış dünyadan gözlem ve deneyim yoluyla edindiğimiz verinin inanç oluşumundaki rolüne

¹⁰ *A.g.e.*, s. 108.

¹¹ Richard Feldman; *Epistemology*; PrenticeHall, NJ 2003, s. 68-70.

¹² John McDowell; *Mind and World*; Harvard University Press, Cambridge, Mass. , London 1997, s. 67.

olanak tanıyacak biçimde geliştirme yoluna gider. Ancak bunu yaparken, gözlem yoluyla edinilen inançların doğrudan gerekçelendirilmiş olduğu savına da karşı durmaya çalışır. Aksi takdirde görüşünün temelcilikten bir farkı kalmayacaktır.

Gözlemsel Koşul

BonJour'a göre bağdaşımcılığa getirilen en temel eleştiriler, gözlemsel inançların çıkarımsal olarak değil doğrudan gerekçelendirilmesi gerektiği varsayımına dayanır. Ancak bu tarz eleştiriler, BonJour'a göre, "çıkarımsal" ve "çıkarımsal olmayan" terimlerinin iki farklı kullanımını birbirine karıştırmaktan kaynaklanmaktadır. BonJour bir inancın oluşması veya edinilmesi ile bir inancın gerekçelendirilmesinin birbirinden farklı süreçler olduğunu iddia etmektedir. Bu çerçevede, "çıkarımsal" ve "çıkarımsal olmayan" terimleri hem inançların nasıl oluştuğunu hem de inançların nasıl gerekçelendirildiğini anlatmak için iki şekilde kullanılabilir. İlk kullanıma göre, bir inancın çıkarımsal olması onun çıkarım yolu ile elde edildiği veya oluşturulduğu anlamına gelmektedir. Öte yandan ikinci kullanıma göre, bir inancın çıkarımsal olması inancın çıkarım yolu ile gerekçelendirildiği anlamına gelmektedir. BonJour'a göre bir inancın, bir kullanıma göre çıkarımsal diğer kullanıma göre doğrudan bir inanç olması mümkündür. Zira BonJour, gözlemsel inançların ilk anlamda çıkarımsal olmadıklarını kabul ederken, ikinci anlamda çıkarımsal olduklarını iddia eder. Yani gözlemsel inançlar her ne kadar diğer inançlarla sahip oldukları bağdaşım ilişkisi doğrultusunda gerekçelendirilseler de, çıkarımsal yollarla değil doğrudan elde edilmektedirler. Örneğin "gökyüzü mavidir" önermesi içeriğini başka inançlarla sahip olduğu çıkarımsal ilişkilere borçlu değildir (öte yandan mantıksal çıkarım sonucu elde edilmiş önermelerin içeriği öncül olarak kullanılan inançların içeriklerine bağlıdır). Böylelikle, gözlemsel inançların içeriği parçası oldukları inanç sisteminden çıkarsanmadığı için, BonJour'a göre deneysel inançlar üzerinde bağımsız bir kontrol gücü olacak ve bağdaşımcılık görüşünü Dış Dünyadan Yalıtıklık Argümanının yıkıcı etkisinden koruyacaktır.¹³ Aynı zamanda BonJour, deneysel bilginin mümkün olabilmesi için gözlemsel inançların da bağdaşımcı bir gerekçelendirmeye ihtiyaç duyduğunu iddia ederek, kendini temelcilikten ayıracaktır.¹⁴

¹³BonJour (1985), s. 113.

¹⁴Birte Schelling; *Knowledge- Genetic Foundations and Epistemic Coherence*; Walter de Gruyter and Co, 2011 s. 116.

BonJour çıkarımsal yollarla oluşmayan inançlara “bilişsel olarak kendiliğinden oluşan (cognitively spontaneous)” inançlar adını verir. Örneğin, “masanın üzerinde kırmızı bir kitap vardır” inancı rasyonel bir gerekçelendirme süreci sonucunda elde edilmiş değildir. Aksine bu inanç, masanın üzerinde duran kitaba baktığımız anda bizde istenç dışı bir şekilde tezahür eder. Bu bağlamda, tüm algısal veya gözlemsel inançlar bilişsel olarak kendiliğinden oluşan inançlardır. Gözlemsel inançların edinilmesinin nedeni deneyimlerdir, ancak temalcilerin düşündüğünün aksine deneyim tarafından gerekçelendirilmezler. BonJour’a göre bu tarz inançlar, diğer tüm inançlar gibi, bağdaşımcı yollarla yani diğer inançlarla gerekçelendirilirler.¹⁵ Ancak BonJour, deneysel bilginin edinilmesi için kendiliğinden oluşan bir inancın yalnızca sahip olduğumuz inanç sistemi ile bağdaşmasının yeterli olmayacağını iddia eder. O’na göre, Dış Dünyadan Yalıtıklık Argümanından kurtulabilmek gözlemsel inançların ediniliş biçimine gerekçelendirici bir rol atfetmekle mümkündür. Diğer bir deyişle; dış dünyadan edinilen verinin gözlemsel inançlar üzerinde epistemik bir etkisi olduğunu iddia edeceksek, gözlemsel bir inancın bilişsel olarak kendiliğinden oluşan bir inanç olduğuna dair meta-inancımız da söz konusu inancın gerekçelendirmesinin bir parçası olmalıdır.¹⁶

Bu bağlamda, “masanın üzerinde kırmızı bir kitap vardır” inancının gerekçelendirilmesi (her ne kadar doğrudan edinilmiş bir inanç olsa da), kendisinden önce gerekçelendirilmiş başka inançların olmasıyla mümkündür. BonJour, bu inançların öncül olarak işlev gördüğü çıkarımı şu şekilde formüle eder:

1. Masanın üzerinde kırmızı bir kitabın olduğu yönünde K_1 türünde bilişsel olarak kendiliğinden oluşan bir inancım vardır. (K_1 : orta boyutlu fiziksel nesnelerin renk ve genel sınıflandırmasıyla ilgili inanç)
2. C_1 şartları sağlanmaktadır. (C_1 : ışıklandırmanın iyi olması, nesneye uygun bir mesafede bulunulması, gözlerin işlevinin normal olması gibi)
3. K_1 türünden bilişsel olarak kendiliğinden oluşan inançların C_1 koşullarında doğru olması yüksek ihtimaldir.

O halde, “masanın üzerinde kırmızı bir kitap vardır” inancı yüksek ihtimalle doğrudur.¹⁷

¹⁵ Darren Bradley; *A Critical Introduction To Formal Epistemology*; Bloomsbury Academic, New York 2015.

¹⁶ BonJour (1985), s. 113.

¹⁷ BonJour (1985), s. 119.

Elbette, Bonjour'un kendisinin de belirttiği üzere, inanç sistemlerinin bu şekilde gerekçelendirilmiş gözlemsel inançlar barındırabileceğini göstermek, Dış Dünyadan Yalıtıklık Argümanını alt etmek için yeterli olmayacaktır. Zira bağdaşık bir inanç sisteminin epistemik gerekçelendirme sağlayabilmesi için dış dünyadan edinilmiş birkaç gözlemsel inanç barındırması yeterli değildir; söz konusu inanç sisteminin kayda değer sayıda kendiliğinden oluşan inanç barındırması gerekmektedir. Bu gerekliliği sağlamak adına Bonjour "Gözlemsel Koşul" kavramını ortaya atar. Buna göre; bağdaşık bir inanç sistemindeki inançların deneysel olarak gerekçelendirilmiş sayılabilmeleri için, bu sistem yeterli sayıda (bilişsel olarak kendiliğinden oluşan) inanca epistemik güvenilirlik atfedebilecek birtakım yasalara (yukarıdaki 3. Öncülde belirtilen türden yasalar) sahip olmalıdır.¹⁸ Diğer bir deyişle, bir inanç sisteminin bilişsel olarak kendiliğinden oluşan inançların yüksek derecede güvenilir olmasına ilişkin yeterli sayıda meta-inanç barındırması gerekmektedir. Böylece, inanç sistemi yeterli sayıda gerekçelendirilmiş gözlemsel inanç içerecektir.¹⁹

Böylelikle Bonjour, gözlemsel koşulu sağlayan ve aynı zamanda bağdaşık olan inanç sistemlerinin Dış Dünyadan Yalıtıklık Argümanına hedef olamayacağını gösterir. Çünkü bu inanç sistemlerinin barındırdığı deneysel inançlar, her ne kadar içsel ilişkilerle gerekçelendirilseler de, içeriklerini dış dünyadan alırlar.

Dış Dünyadan Yalıtıklık Argümanının Yeniden Değerlendirilmesi

Öyleyse, bir inanç sisteminin deneysel gerekçelendirme sağlaması; inanç sisteminin bağdaşık olmasına ve aynı zamanda Gözlemsel Koşulu sağlamasına bağlıdır. Herhangi bir inancın gerekçelendirilmesi için de, böylesi bir inanç sistemi ile bağdaşması gerekmektedir. Bonjour'un bu şekilde geliştirdiği bağdaşımcılığın, Dış Dünyadan Yalıtıklık Argümanından bağımsız olmadığını görmek adına; Feldman'ın kurguladığı örneğe tekrar dönüp gözlemsel koşul kavramı çerçevesinde yeniden incelemek yerinde olacaktır. Hatırlayacağımız üzere Feldman deneyimlerden bütünüyle bağımsız bağdaşık bir inanç sistemi kurgulayarak, deneysel gerekçelendirme için bağdaşımcılığın yetersiz olduğunu söylemektedir. Ancak Feldman'ın sunduğu bu örneğin ve genel olarak Dış Dünyadan Yalıtıklık Argümanının Bonjour'un geliştirmiş olduğu bağdaşımcılığa karşı etkili olabilmesi için; bir

¹⁸A.g.e., s. 141.

¹⁹Schelling (2011), s.121.

inanç sisteminin Gözlemsel Koşulu sağladığı durumda dahi dış dünya ve deneyimden kopuk olabileceğinin gösterilmesi gerekmektedir.

BonJour'un da belirttiği gibi; her ne kadar Gözlemsel Koşul inanç sistemlerinin makul derecede bilişsel olarak kendiliğinden oluşan inanca yüksek olasılık atfeden yasaların olması gerektiğini söylese de, hangi inançların güvenilirlik kriterini sağladığını yine sistemin kendisi belirler. BonJour'a göre, hangi inancın hangi koşullar altında güvenilir olduğu tamamıyla bağdaşımçı ölçütlere bağlıdır. Bu durum zorunlu olarak şu sonuca yol açar: Eğer hangi inançların uygun şartlar altında ortaya çıktığına ve güvenilir olduğuna inanç sistemine içkin kalarak karar vereceksek; o zaman gözlemsel inançlar yerine, farklı yollarla oluşan inançlara güvenilirlik atfeden ve deneyimle hiçbir bağlantısı bulunmayan inanç sistemleri pekâlâ düşünülebilir. Zira BonJour'a göre de, güvenilirlik atfedilen inançlar gerçekten güvenilir olmak zorunda değildir.²⁰ Bu bağlamda Magic Feldman'ın sahip olduğu inanç sisteminin dahi gözlemsel koşulu sağladığı iddia edilebilir. Çünkü bu inanç sistemi, hayal gücü yoluyla edinilen inançlara yüksek olasılıkla doğruluk atfeden birçok yasa barındırabilirken, gözlemsel yollarla edinilen inançların güvenilirliklerini yadsıyabilir. Hangi inançların güvenilir hangilerinin güvenilmez olduğunu söyleyecek dışsal bir ölçütümüz olmadığı sürece, Dış Dünyadan Yalıtıklık Argümanının bertaraf edilmesi mümkün görünmemektedir.²¹

Daha açık olmak için, BonJour'un geliştirdiği bağdaşımçılık çerçevesinde, Magic Feldman'ın "elimde bir basketbol topu var" inancının gerekçelendirmesinin nasıl olacağına bakalım:

1. Elimde bir basketbol topu olduğuna dair, orta boylu bir nesnenin sınıflandırılması ile ilgili bilişsel olarak kendiliğinden oluşan bir inancım vardır.
2. Söz konusu bir cisme makul bir mesafede durulmakta ve uygun ışıktandırma koşulları sağlanmaktadır.
3. Orta boylu bir nesnenin sınıflandırılması ile ilgili bilişsel olarak kendiliğinden oluşan inancın, söz konusu nesneye makul bir mesafede

²⁰BonJour (1985), s. 142.

²¹BonJour daha sonra "The Dialectic of Foundationalism and Coherentism" isimli makalesinde Gözlemsel Koşul kavramının bağdaşımçılığa getirilen eleştiriler karşısında yetersiz olduğunu kendisi de kabul etmektedir. Bkz. BonJour, L., *The Blackwell Guide to Epistemology*, ed. John Greco, Ernest Sosa, Blackwell Publishing, 1999, s. 117-143.

bulunulduğu ve uygun ışıklandırmanın olduğu durumda doğru olması yüksek ihtimaldir.

O halde, elimde bir basketbol topu olduğuna dair inancım yüksek ihtimalle doğrudur.

BonJour bu çıkarımın öncüllerinin nasıl gerekçelendirildiğini ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Ancak şu an için, BonJour'un öncüllerin gerekçelendirmesini hiçbir temelci yöntemle başvurmadan yalnızca bağdaşımcı ölçütlere dayandığını söylemek yeterli olacaktır. Diğer bir deyişle; BonJour'a göre her bir öncül, parçası oldukları inanç sistemine bağdaşmaları temel alınarak gerekçelendirilebilir. Bu durumda, bir insanın bağdaşık ve gözlemsel koşulu sağlayan bir inanç sistemine sahip olması ve yukarıda verilen öncüllerin doğruluğuna gerekçeli bir şekilde inanıyor olması, "elimde bir basketbol topu var" inancının deneysel olarak gerekçelendirilmiş olması için yeterlidir. Ancak BonJour'un temelciliğe düşmemek adına öne sürdüğü bu yaklaşım, onu yeniden ister istemez Dış Dünyadan Yalıtıklık Argümanının hedefi haline getirir. Zira bir insanın yukarıda verilen öncüllere gerekçeli bir biçimde inanması, söz konusu öncüllerin doğru olmasını veya dış dünya ile ilişkili olmasını hiçbir şekilde gerektirmemektedir. Örneğin, Magic Feldman gibi son derece zengin bir hayal gücüne sahip olduğu kurgulanan bir insanın, verilen öncüllerin tamamına inanıyor ve onları gerekçelendirebiliyor olması son derece mümkündür. Söz konusu öncüllerin, gerçekten doğru olup olmadıklarının herhangi bir önemi yoktur. Her ne kadar bu çıkarım, bilişsel olarak kendiliğinden oluşan bir takım inançların nasıl gerekçelendirildiğini açıklasa da, deneyim yoluyla elde edilen verilerin edindiğimiz inançlar üzerindeki rasyonel kısıtlamasını ortaya koymaktan uzaktır. Bu nedenle Gözlemsel Koşul, "elimde bir basketbol topu var" inancının deneysel olarak gerekçelendirilmiş olmasına rağmen dış dünyadan ve deneyimden yalıtık olduğu ihtimalini ortadan kaldırmamaktadır.

BonJour, "gözlemsel koşul" kavramı ile revize ettiği bağdaşımcılığa getirilebilecek bu tarz eleştirilerin farkındadır. Ancak ona göre, Dış Dünyadan Yalıtıklık Argümanının başarılı olabilmesi için; ortaya konan karşı örnekler gerçek anlamda inanılabilir inanç sistemleri olmalıdır.²² Magic Feldman'nın sahip olduğu inanç sistemi gibi keyfi olarak oluşturulmuş bağdaşık inanç sistemleri, her ne kadar kısa vadede inanılabilir görünse de, uzun vadede bu tarz inanç sistemlerinin bir yandan gözlemsel koşulu sağlarken diğer yandan bağdaşık kalmaya devam etmesi mümkün değildir.

²²BonJour(1999), s. 129.

Çünkü gerçekte güvenilir olmayan inançlara güvenilirlik atfeden tüm inanç sistemleri, kaçınılmaz olarak bağdaşmayan inanç sistemlerine dönüşmek durumunda kalacaktır.²³ BonJour'a göre, bağdaşık bir inanç sisteminin, zaman içinde yeni duyu verilerinin edinilmesiyle, bağdaşık olmayan bir hale dönüşmesi, dolayısıyla da revizyona ihtiyaç duyması mümkündür. Bu nedenle deneysel gerekçelendirme, " bir inanç sisteminin *statik* bağdaşımılığına değil, süre giden bir inanç sisteminin *dinamik* bağdaşımılığına" bağlıdır.²⁴

Öyleyse, Magic Feldman örneğinde keyfi olarak kurgulanan inanç sistemi, BonJour'a göre gerçek anlamda deneysel gerekçelendirme sağlayamaz. Magic Feldman bir yandan deneyimleriyle hiçbir bağlantısı olmayan bağdaşık bir inanç sistemine sahipken, diğer yandan, dış dünyayı deneyimledikçe, sahip olduğu inanç sistemi ile bağdaşmayan gözlemsel inançlar edinmeye devam edecek ve bu edinmiş olduğu gözlemsel inançlar ışığında kendi inanç sistemini gözden geçirmek durumunda kalacaktır. Çünkü zaman içinde deneyim yoluyla elde edilen inançlar sayıca çoğalacağından, Magic Feldman'ın sahip olduğu ve keyfi olarak kurgulanan inanç sistemi artık bu inançlarla bağdaşmayacaktır. İnanç sisteminin gözlem ve deneyim yoluyla edinilen inançlar ışığında revize edilmediği durumda, artık bağdaşık bir inanç sisteminden söz edilmeyeceğinden epistemik gerekçelendirme sağlanamayacaktır. Bu nedenle, Magic Feldman örneğindeki gibi bir inanç sisteminin uzun vadede bağdaşık kalması ve dolayısıyla gerçek anlamda gerekçelendirme sağlaması mümkün değildir.

Öyleyse, bağdaşım ve gözlemsel koşuldan sonra, BonJour'un deneysel gerekçelendirmenin sağlanabilmesi için ortaya attığı bir diğer koşul; inanç sisteminin gerçek anlamda bir özneye ait olabilmesi ve uzun vadede ilk iki koşulu sağlayabilmesidir. Zira BonJour için bir inanç sisteminin uzun vadede bağdaşık kalabilmesi, söz konusu inanç sistemi ancak gerçek bir özne tarafından inanılabilir olduğu durumda mümkündür. Bu nedenle, keyfi olarak tasarlanmış ve dış dünyadan tümüyle yalıtık ama hiçbir şekilde ilerleme göstermeyen durağan bir inanç sistemi, BonJour'un geliştirdiği bağdaşımıcılığa bir karşı örnek teşkil etmemektedir.

Eğer Dış Dünyadan Yalıtıklık Argümanı yalnızca keyfi, durağan ve tümüyle yapay inanç sistemleri ile sınırlı olsaydı; BonJour'un önerdiği son ölçüt, bağdaşımıcılığı birçok eleştirinin odağı olmaktan kurtaracaktı. Ancak görüleceği üzere, dış dünya ile rasyonel bir ilişkisi olmayan inançlar

²³BonJour (1985), s. 142.

²⁴ A.g.e., s. 144.

barındıran ama yine de bir özne tarafından uzun vadede kabul edilebilen dinamik bir inanç sistemi de pekâlâ mümkündür. “BonJour’s Coherentism (BonJour’un Bağdaşımcılığı)” isimli makalesinde, Alan H. Goldman, akli dengesi yerinde olmayan bir öznenin BonJour’un öne sürmüş olduğu tüm ölçütleri sağlayan fakat yine de gerçek anlamda deneysel gerekçelendirme yapabilmekten yoksun olan inanç sistemlerinin var olabileceğine vurgu yaparak şu örneği verir:

Çılgın bir adam ne zaman bir kalabalık görse onun savaşa giden bir Napolyon ordusu olduğuna inanmaktadır. Ayrıca, bu tarz algı deneyimlerinin güvenilir olduğuna dair meta-inançlara da sahiptir... Örneğimizdeki bu çılgın adam, Napolyon ile ilgili bu yanılgılarını diğer inançlarının oluşturduğu kümeye, zamanda yolculuk ile ilgili inançlar ve zamanda yolculuğun nasıl mümkün olduğu ile ilgili primitif teori içeren bir inanç kümesi sayesinde, entegre edebilir.²⁵

Goldman’ın sunduğu bu örnek, temelde BonJour’un gerçekte güvenilir olmayan inançlara güvenilirlik atfeden inanç sistemlerinin önünde sonunda bağdaşımlığını yitirmeye mahkûm olduğu iddiasına karşıdır. Çünkü örnekte sözü geçen kişinin, sürekli olarak gözlemsel veriye maruz kalması onun inanç sisteminin bağdaşımlığına zarar vermemektedir. Çünkü gözlem yolu ile edindiği inançlar ile yanılısama sonucu edindiği inançların birbirleri ile bağdaşmasını sağlayacak ve bu inançlar arasında köprü görevi üstlenecek inançlara sahiptir. Bu durumda, “karşımda Napolyon ordusu vardır” gibi güvenilir yollarla edinilmemiş ve gerçeklikle bağlantısı olmayan bir inanç, BonJour’un bağdaşımcılığının ortaya koyduğu tüm ölçütleri sağlamakta ve tam anlamıyla deneysel olarak gerekçelendirilmiş bir inanç olarak kabul edilmek durumundadır.

Güvenilir yollarla edinilmemiş ve dış dünyadan kopuk inançların gözlem yolu ile edinilmiş inançlar ile bağdaşmasını sağlamak gibi; gözlem ile edinilmiş inançların güvenilirliklerini yadsımak da, dış dünyadan yalıtık olan bir inanç sisteminin uzun vadede BonJour’un öne sürdüğü bağdaşımcı koşulları yerine getirmesini sağlayabilir. BonJour güvenilir yollarla edinilmemiş inançlara güvenilirlik atfetmenin uzun vadede inanç sisteminde tutarsızlığa yol açacağını söylerken, aslında gözlemsel inançlara özel bir statü; ‘inanç sisteminden bağımsız bir güvenilirlik’ atfetmiş olmakta ve bu durum onu ister istemez temelciliğe sürüklemektedir. Eğer bir inancın güvenilir olup olmaması parçası olduğu inanç sisteminin içsel ilişkilerine

²⁵ Alan H. Goldman; “Bonjour’s Coherentism” *The Current State of the Coherence Theory: Critical Essays on the Epistemic Theories of Keith Lehrer and Laurence Bonjour, with Replies* içinde; ed. John W. Bender, Kluwer Academic Publishers, London 1989, s. 126.

bağlı ise, gözlemsel inançların güvenilirliği mutlak değildir. Bu durumda, dış dünyadan yalıtık inançlar barındıran inanç sistemlerinin, edinilen duyu verileri ışığında bağdaşımcılığını yitireceği iddiası ancak gözlemsel yollarla edinilen inançların güvenilir olduğunu kabul edersek geçerli olur. Ancak bu durumda, Bonjour'un belirttiği gibi, gözlemsel inançlarımızla bağdaşmayan kendiliğinden oluşan inançları revize etmek durumunda kalırız. Fakat öyle bir inanç sistemi düşünebiliriz ki, bu inanç sistemi hem dış dünyadan yalıtık olsun hem de bu inanç sistemine sahip olan özne sürekli olarak (gerçekte) güvenilir olmayan ancak birbirleri ile ve inanç sisteminin tümü ile bağdaşan inançlar ediniyor olsun. Bu durumda, söz konusu öznenin gerçekte güvenilir olmayan yollarla (hayal gücü, yanılsama vb.) edinilen inançlara güvenilirlik atfederken, normal yollarla edinilen (fakat inanç sistemi ile bağdaşmayan) gözlemsel inançları güvenilir olmadıkları gerekçesi ile revize edip reddetmesi mümkündür. Örneğin Goldman'ın ortaya koyduğu örnekteki kişi, karşısında Napolyon'un ordusu olduğuna dair inancını (ve yanılsama sonucu edinmekte olduğu tüm inançları) normal yollarla edindiği gözlemsel inançlarla bağdaşık hale getirmek yerine, bu gözlemsel inançları güvenilir olmadıklarından dolayı yadsımak suretiyle uzun vadede dinamik²⁶ ve sürekli bir inanç sistemine sahip olabilir. Çünkü, gerçekte güvenilir yollarla edinilmiş bir inanç ile güvenilir olmayan yollarla edinilmiş bir inanç arasında seçim yapmamızı sağlayacak hiçbir dışsal ölçütümüz yoktur. Bu nedenle, dış dünyadan kopuk olan ve gerçekte güvenilir olmayan inançlara güvenilirlik atfeden inanç sistemlerinin kaçınılmaz olarak bağdaşımlığını yitireceği iddiası, gözlemsel inançların epistemik güvenilirliklerinin inanç sisteminden bağımsız olduğu varsayımına dayanmakta ve bu durum Bonjour'u temelciliğe yaklaştırmaktadır.

Sonuç

Gerekçelendirme, Bonjour'un da iddia ettiği gibi, doğruyu amaçlayan bilişsel bir süreç ise, tek başına bağdaşım gerekçelendirmenin sağlanması için yeterli görünmemektedir. Her ne kadar, Bonjour gerekçelendirme ve deneyim arasında olduğu düşünülen rasyonel ilişkinin Gözlemsel Koşul ile sağlanacağını öne sürse de, bağdaşımcı duruşunu korumak ve bu görüşünü tüm temelci unsurlardan arındırmak adına hangi inançların hangi koşullar altında güvenilir olduğunun kararının bir inanç sistemindeki inançların içsel

²⁶ Bu tarz bir inanç sistemi Bonjour'un iddia ettiğinin aksine durağan ve anlık olmayacaktır, çünkü söz konusu örnekteki öznenin sürekli olarak hayal gücü ve yanılsama yoluyla yeni inançlar edindiğini söylemek mümkündür.

ilişkilerine bağlı olduğu konusunda ısrarcıdır. Fakat, Dış Dünyadan Yalıtıklık Argümanını bertaraf etmek için Bonjour'un gözlemsel inançlara biçtiği rol; ve özellikle uzun vadede dış dünyadan kopuk olan inanç sistemlerinin bağdaşımlığını yitireceği iddiası, Bonjour'un gözlemsel inançlara ayrıcalıklı bir epistemik statü atfetmek zorunda kaldığını göstermekte ve bu tutum ister istemez Bonjour'un görüşünü temelciliğe yaklaştırmaktadır. Bu nedenle, Bonjour'un yaptığı gibi, aynı anda hem tüm temelci unsurlardan arınmış ve tüm inançların gerekçelendirilmesini yalnızca bağdaşıma dayandıran bir bağdaşımcı anlayışı savunmak; hem de inanç sisteminin içeriğini kısıtlayan bağımsız bir kontrol gücünün var olduğunu iddia etmek tutarlı görünmemektedir. Bağdaşımcılığın Dış Dünyadan Yalıtıklık eleştirisinden sıyrılmasının ancak bir takım inançların doğrudan veya inanç sistemine dışsal bir biçimde gerekçelendirildiğinin kabul edilmesi, yani temelciliğe yaklaştırılması ile mümkün olacağı söylenebilir. Bu da, Bonjour'un ortaya koymayı amaçladığı saf bir bağdaşımcılığın, yani "temel inanç" kavramına hiçbir şekilde dayanmayan ve hiçbir temelci gerekçelendirme unsuru barındırmayan bir bağdaşımcılığın, savunulamaz bir görüş olduğu anlamına gelmektedir.

KAYNAKÇA

- Bell, David (2006). Foundationalism, *A Companion to Epistemology* içinde, ed. J. Dancy, Ernest Sosa, Oxford: Blackwell Publishing, s. 144-149.
- BonJour, Laurence (1985). *The Structure of Empirical Knowledge*, Cambridge: Harvard University Press.
- BonJour, Laurence (1999). "The Dialectic of Foundationalism and Coherentism" *The Blackwell Guide to Epistemology* içinde, ed. John Greco, Ernest Sosa, Oxford: Blackwell Publishing, s. 117-143.
- Bradley, Darren (2015). *A Critical Introduction To Formal Epistemology*, London, New York: Bloomsbury Academic.
- Feldman, Richard (2003). *Epistemology*, NJ: PrenticeHall.
- Goldman Alan H. (1989). "BonJour's Coherentism", *The Current State of the Coherence Theory: Critical Essays on the Epistemic Theories of Keith Lehrer and Laurence BonJour, with Replies* içinde, ed. John W. Bender, London: Kluwer Academic Publishers, s. 125-133.
- McDowell, John (1997). *Mind and World*, Cambridge, Mass. , London: Harvard University Press.
- Post, John F. (2006). "Infinite Regress Argument" *A Companion to Epistemology* içinde, ed. J. Dancy, Ernest Sosa, Oxford: Blackwell
- Schelling, Birte (2011). *Knowledge- Genetic Foundations and Epistemic Coherence*, Walter de Gruyter and Co.

